प्रवेश सं० २४४०७   विषयः   क्रम सं०

नाम रुद्रमाष्य (११ अनुवाकात्मक)   ग्रन्थकार

पत्र सं० १-१७.

श्लोक सं०   अक्षर सं० (पंक्तौ) ३३   पंक्ति सं० (पृष्ठे) १०

आकारः १०·४ × ४·७   लिपिः   आधारः कागज

वि० विवरणम्

पी० एस० यू० पी०—७७ एस० सी० ई०—१६५१—५० ०००

001176

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सं॰ 1918-30.
vol. I.
{ पु. सं. २६
क्र. सं. २६ }

नवीनपुस्तकसंग्रहे २

रुद्रभाष्यम्

सायनाचार्य-कृतम्

स॰भ॰पु॰सं॰ १४४०६

SARASVATI-BHAVANA ... SANSKRIT LIBRARY
BENARES

Acc १४४०६.

श्रीगणेशायनमः। रुद्राणांव्याख्यानंवक्ष्यामि। यज्जपेमोक्षायसालोक्यव्याधिनाशः प्रयोजनं॥
तत्रजाबालोपनिषत्। अथहैनंब्रह्मचारिणऊचुः। किंजप्येनेवामृतत्वंनोब्रूहीति। सहोवाचयाज्ञवल्क्यः।
शतरुद्रियेणेत्येतानिहवा अमृतस्यनामधेयानि एतैर्हवा अमृतोभवतीति। आहशांतातातपः। स्ते
यंकृत्वागुरुदारांश्चगत्वासुरांपीत्वाब्रह्महत्यांचकृत्वा। भस्मच्छन्नोभस्मशय्याशयनस्थोरुद्राध्यायीमु
च्यतेसर्वपापैरिति। याज्ञवल्क्यः। सुरापःस्वर्णहारीचरुद्रजापीजलेस्थितः। सहस्रशीर्षजापीचमुच्य
तेसर्वकिल्बिषैः॥ सर्वपापहराह्येषारुद्रैकादशिनीतथा। यमः। वेदमेकगुणंजप्त्वातदह्नैवविशुध्य
ति। रुद्रैकादशिनींहोतृन्रुद्रान्सकृज्जप्त्वामुच्यतेसर्वपातकैरिति। सर्ववेदपवित्राणिवक्ष्यामीत्या
रभ्याह। वशिष्ठः। शतरुद्रीयापर्वशिरस्त्रिसुवर्णंमहाव्रतानीति। शंखः। सुवर्णस्तेयीरुद्राध्यायीमु
च्यतेसर्वपातकैः। मन्त्रं गिरसो। एकादशगुणान्वापिरुद्रान्। ब्रह्मकर्म[illegible]वित्। महापापैरपिस्पृ
ष्टोमुच्यतेनात्रसंशयः। वायुप्रोक्ते। पञ्चरुद्रांजपेन्नित्यंध्यायमानोमहेश्वरं। पञ्चसागरपर्यंतांस २

शैलवनकाननां। दद्यात्कांचनसंयुक्तांभूमिमोषधिसंयुतां। तस्मादप्यधिकंतस्यसकृद्रुद्रजपाद्भ
वेत्। समस्तंतावदुत्सृज्ययस्तुरुद्रान्जपेत्सदा। अनेनैवसदेहेनरुद्रःसंजायतेध्रुवं। जपेनानेनवि
प्रेंद्ररूपाश्चान्येहिजातयः। हित्वेवमकलंपापंगताःशिवपुरंपुरा। अहंचपरमेशस्यसामीप्यंलब्ध
वान्सदा। यस्तुरुद्रःपशूनांप्रजांपशूनभिमन्यतेउदङ्ख्रेत्यरुद्रान्जपंस्मरेत्। इत्यग्निसंयुक्तःके
त्यः। एकशतंयजुःशाखास्तासुसर्वासुपठ्यते। अग्नौचास्यविनियोगः। ईशानयज्ञेचापस्तंबोना
माम्नातः। अत्ररुद्रान्जपेत्सद्यमोक्षमाविति॥ श्री॥ यस्यनिश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत्।
निर्ममेतमहंवंदेविद्यातीर्थमहेश्वरं। इष्टकाचितयःसर्वाश्चतुर्थेहिसमापिताः। रुद्राध्यायेपंचमेतुचि
त्यग्नेर्होमउच्यते॥२॥ कर्मप्रकरणेपाठात्कर्मांगत्वमितीष्यते। ज्ञानहेतुत्वमप्यस्यसर्वोपनिषदी
रितम्॥३॥ किंजप्येनामृतत्वंनोब्रूहीत्युक्तोमुनिर्जगौ। शतरुद्रीयकेणेतिजाबालाआमनंतिहि॥४॥
स्मृत्यागमपुराणेषुरुद्राध्यायप्रशंसनम्। वक्तितद्विस्तरेणरुद्रकल्पेऽभिधास्यते॥५॥ इहक

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मंगता यादृक् चरिता ब्राह्मणेन तां । सोऽहं शब्दार्थमात्रस्य वि॰ वृत्तिः क्रियते स्फुटा ॥ ६ ॥ कल्पः । शतरुद्रीयं जुहोति जर्त्तिलयवाग्वा वा गावीधुकयवाग्वा वा जर्त्तिलैर्गवीधुकसक्तुभिर्वा कुशयवसर्पिषा जाक्षीरेण मृगीक्षीरेण वार्कपर्णेनोदङ्॰ छन्नुत्तरस्य पक्षस्य उत्तरापरस्य स्रक्त्यास्वयमातृन्नायाग्विकस्थीमनुपरिचारं वा नमस्ते रुद्र मन्यव इत्येताननुवाकान्स्त्रेधं विभज्यापि वा प्रथमादुपक्रम्य नमस्तक्षभ्य इति जानुदघ्ने धारयमाणो रथकारेभ्यश्चेत्युपक्रम्य नमः स्वायुधायेति नाभिदघ्ने । शेषेण प्राग वताने भ्य आरभ्य आस्यदघ्ने कृत्वा सहस्राणि सहस्रश इति दशावदानं कृत्वा चरिहान् जुहोति नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यामिति जानुदघ्ने धारयमाणो नमो रुद्रेभ्यो येन्तरिक्ष इति नाभिदघ्ने धारयमाणो नमो रुद्रेभ्यो ये दिवीत्यास्यदघ्ने कृत्वैतानेव यजमानं वाचयित्वा एतानेव प्रत्यवरोहान्विपरीतान् कृत्वा संचरे पशूनामर्कपर्णमुदस्यति यं द्विष्यात्तस्य संचर इति ॥ तत्र प्रथमानुवाके प्रथमामृचमाह । नमस्ते इत्यादि । हे रुद्र ते मन्यवे त्वदीयाय मन्युः कोपस्तस्मै नमोस्तु । स मन्युरस्मद्वैरिष्वेव प्रसक्तोस्तु ।

न त्वस्मासु । उतो अपि ते इषवे नमः । त्वदीयाय बाणाय नमोस्तु तथा ते धन्वने त्वदीयाय धनुषे नमोस्तु उत अपि च ते बाहुभ्यां त्वदीयाभ्यां धनुर्बाणोपेताभ्यां हस्ताभ्यां नमोस्तु । एतत्सर्वं वैरिष्वेव प्रवर्त्ततां न तु मयीत्यभिप्रायः ॥ १ ॥ अथ द्वितीयामृचमाह । या त इषुरित्यादि । हे रुद्र ॰ ते त्वदीया ये यमिषुः शिवतमा शांततमा बभूव तथा त्वदीयं यद्धनुः शांततमं बभूव । या च शरव्या तवेषुधिः तया शांतया इष्वा तेन च शांतेन धनुषा तया च शांतया शरव्यानो ऽस्मान्मृडय सुखय । भक्तेषु प्रसन्नस्य भावस्तेषां शांतत्वं ॥ २ ॥ अथ तृतीयामाह । या ते रुद्र शिवा तनूरघोरेत्यादि । हे रुद्र स्य तनू तथा चोपरि शब्दाम्नायते । रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्यैते तनुवौ घोरान्याशिवान्येति । हिंसिका घोरा । अनुग्राहिका शिवा । हे रुद्र ते तव या तनूः शिवा अस्मास्वनुग्रहकरी । अत एवाघोरा हिंसिका न भवति । अघोरत्वमेव स्पष्टी क्रियते । अपापकाशिनी । पापे हिंसारूपमनिष्टं काशयतीति पापकाशिनी तादृशी न भवति । अपापकाशिनी । गिरौ कैलासे स्थित्वा नित्यं प्राणिभ्यः सुखं तनोतीति गिरिशंतः तत्संबोध

Indira Gandhi National Centre for the Arts

न्नेहोगिरिशंत। तथाहेरुद्र शंतमया अतिशयेन सुखकारिण्या तया तनुवा अभिचाकशीहि।।
मामभिलक्ष्यप्रकाशं कुरु। तादृशीं त्वदीयां तनुं प्रकाशयमां सुखिनं कुर्वित्यर्थः।।३।। चतुर्थमाह।
यामिषुं गिरिशंतेत्यादि। हे गिरिशंत। यामिषुं बाणं अस्तवे वैरिषु क्षेप्तुं हस्ते बिभर्षि। केलामाश्रित्य
त्रायते पालयतीति गिरित्रः। तथाविधहेरुद्र तां हस्ते धृतामिषुं शिवामस्मास्वशांतां कुरु। पुरुषम
स्मदीयं मनुष्यं जगत् मनुष्यव्यतिरिक्तमपि जंगमं गवादिकं माहिंसीः।।४।। अथ पंचमीमाह। शि
वेन वचसेत्यादि। गिरौ कैलासे शेते निद्रातीति गिरिशः। हे गिरिश। त्वामच्छ प्राप्तुं शिवेन मंगल
नस्तुतिरूपेण वचसा वदामसि। वयं प्रार्थयामहे। यथा येन प्रकारेण नोस्मदीयं सर्वमित् जगत्।
सर्वमपि मनुष्यपश्वादिकं जगम जातं सुमना असत्। सौमनस्योपेतं भवति तथा कुरु।।५।। अ
थ षष्ठीमाह। अध्यवोचदित्यादि। योरुद्रो अधिवक्ताधिको यामिसेवं सर्वेषामग्रे मां प्रतिवक्तुंक्ष
मः। तत्रोक्तेसति मम सर्वाधिक्यं तदानीमेवास्तीति। अनतस्तादृशोरुद्रः अध्यवोचत्। मां सर्वाधि ३

कं वदतु कीदृशोधिवक्ता प्रथमः देवानां मध्ये मुख्यः। दैव्यः सर्वान् देवानर्हति देवान् पालयितुं स
मर्थः। भिषक्। एतस्य ध्यानमात्रेण सर्वरोगोपशमनादयं चिकित्सकः। किं कुर्वन्। अहीन्स
र्वान् सर्पव्याघ्रादीन् सर्वानपि सर्वाश्च यातुधान्यः सर्वानपि राक्षसान् जंभयन् विनाशयन्।।६।। स
प्तमीमाह। असौ यस्ताम्र इत्यादि। योरुद्रः असौ मंडलस्थादित्यरूपः सचेताम्रः। उदयकाले त्यंतरक्तः।
अरुणः उदयादूर्ध्वमीषद्रक्तः। उत अपि च बभ्रुः ततोप्यूर्ध्वं पिंगलः। एवमन्येपि वर्णास्तत्काल त्त
गता उन्नेयाः। सुमंगलः। नानावर्णैः सन्नदात दोधकारादिनिवर्त्तनादत्यंतमंगलः। ये चान्ये रश्मि
रूपा रुद्राः इमामभितः अस्या भूमेः परितः दिक्षु श्रिताः। प्राच्यादिष्ववस्थिताः। ये च सहस्रशः। अने
कसहस्रसंख्याकाः। एषामादित्यरश्मिरूपाणां सर्वेषां रुद्राणां हेडः। क्रोधमदशातीक्ष्णत्वं ईम
हे। अवेमहे। भक्तिनमस्कारादिना निवारयः।।७।। अष्टमीमाह। असौ योवसर्पतीत्यादि। यो
रुद्रो नीलग्रीवः कालकूटधारणेन नीलवर्णा ग्रीवा यस्यासौ नीलग्रीवः। सएव विलोहितः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

विशेषेण लोहितवर्णः सन् असौ मंडलवर्त्ती भूत्वा अवसर्पति। उदयास्तमयं संपादयितुं प्रवर्त्तते। तस्य
चंद्रस्य मंडलवर्त्ति स्वरूपधारणे प्रयोजनमुच्यते। उत एनं गोपाः वेदसंस्काररहिताः गोपालाः अपि
एनं मंडलवर्त्तिनमादित्यरूपं रुद्रमदृशन् पश्यंति। उदहार्यः उदकानां हारिण्यो योषितोपि एनमदृश
न् पश्यंति। उतापि च मंडलवर्त्तिनमादित्यरूपं रुद्रं विश्वा भूतानि गोमहिषादयः। सर्वे पि प्राणिनः
पश्यंति। सर्वेषां दर्शनार्थमेव हि रुद्रस्यादित्यमूर्त्तिधारणं। केलौ दियत्तिनमादित्यरूपं सर्वात्मकं च
वेदशास्त्राभिज्ञैरेव दृश्यते। नान्यैस्तादृशो रुद्रो दृष्टः सन् नोस्मान् मृडयतु सुखिनः करोतु इत्यर्थः
॥८॥ नवमीमाह। नमो अस्त्वित्यादि। यः पूर्वोक्तरीत्या नीलग्रीवः सएवेंद्रमूर्त्तिधारणेन सहस्राक्षः पु
नः पर्जन्यमूर्त्तिधारणेन मीढ्वान् सेचको वृष्टिकर्त्तेत्यर्थः। तादृशाय रुद्राय नमोस्तु। अथापि च ये के
चित्। अस्य रुद्रस्य सत्वानो भृत्यरूपाः प्राणिनः तेभ्यः सर्वेभ्योहं नमो करं नमस्करोमि॥९॥ दशमीमा
ह। प्रमुंचेत्यादि। हे भगवो भगवन् पूज्यावन् रुद्र त्वं धन्वनः त्वदीयस्य धनुषः उभयोरार्त्न्योः कोट्योः
४

अवस्थितां ज्यां मौर्वीं प्रमुंच अवरोपय। याश्च ते हस्त इषवो वर्त्तंते ता अपि अवरोपय परित्यज॥१०॥
एकादशीमाह। अवतेत्यादि। इंद्ररूपेण सहस्रसंख्यानि अक्षाणि यस्यासौ सहस्राक्षः शतसंख्या
का इषुधयो बाणस्थापनकोशा यस्यासौ शतेषुधिः तादृश हे रुद्र धनुरवतत्य अवरोपितज्याकं कृ
त्वा शल्यानां मुखा इषुगतलोहानामग्राणि निशीर्य इषुधिशून्यभावेन शीर्णानि कृत्वा नोस्माक
मभिसुमनाः अनुग्रहयुक्तः शिवः शांतो भव॥११॥ द्वादशीमाह। विज्यंधनुरित्यादि। कपर्दो जटाज
टः सोस्यास्तीति कपर्दी रुद्रः तस्य धनुर्विज्यं विगतज्याकमस्तु। उत अपि च बाणा अस्मिन् तिष्ठंती
ति बाणवान् इषुधिः। स च विशल्योस्तु इषुगतानां शल्यानां तदुदरे लोपितत्वेन बहिराविर्भूतशल्य
त्वमस्तु। अस्य रुद्रस्य इषवो बाणा इषुधौ प्रक्षिप्ता अनेशन्। ते कुमसमर्था भवंतु अस्य रुद्रस्य निषंग
धिः बाणाधार आभुः अस्तु इषत्प्रभुरस्तु कुड्यनिखातशंकावासज्जितत्वेन बाणान् धारयितुमेव
प्रभवतु न तु बाणाकर्षणयोग्य भूदित्यर्थः। अथवा निषंगधिः खड्गकोशः सोपि पूर्ववत् कोचिदा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

विर

भ्रुः वृषभः स एव बभ्लुः रलयोर्भेदाभावः तस्मिन्देशे तिष्ठतीति बभ्लुशः स च विव्याधिणो विध्य
तीति व्याधी तथाविधाय नमोस्तु यश्चान्नानां पालको रुद्रस्तस्मै नमोस्तु। पंचमं यजुराह। हरिकेशा
येति। नीलालकम्रूर्द्धजाय पलितहरिताय उपवीतिने मंगलार्थयज्ञोपवीतधारिणे रुद्रायन
मोस्तु। पुष्टानां परिपूर्णगुणानां पुरुषाणां पतये स्वामिने नमोस्तु। षष्ठं यजुराह। भवस्येति। भवः सं
सारस्तस्य हेतिरायुधं संसारछेत्रे रुद्राय नमोस्तु। जगतां यः पालको रुद्रस्तस्मै नमोस्तु। सप्तमं यजुरा
ह। रुद्रायेति। आततेन विस्तारितेन धनुषा अवतिरक्षतीति आततावी तस्मै रुद्राय नमोस्तु। क्षेत्रा
णां यः पालको रुद्रस्तस्मै नमोस्तु। अष्टमं यजुराह। सूतायेति। सूतः सारथिः अहंत्यो वैरिभिर्हन्तु
मशक्यः। तादृशाय रुद्राय नमोस्तु। वनानां पालकस्तस्मै रुद्राय नमोस्तु। नवमं यजुराह। रोहि
तायेति। रोहितो लोहितवर्णः स्थपतिः प्रभुस्तस्मै नमोस्तु। वृक्षाणां पालकस्तस्मै नमोस्तु। दशमं य
जुराह। मंत्रिणेति। राजसभायां मंत्रालोचनकुशलो मंत्री स च वाणिजांस्वामिलेन वाणिजस्तस्मै रु ६

द्राय नमोस्तु। वनगताः गुल्मादयः कक्षास्तेषां पालकाय नमोस्तु॥ एकादशं यजुराह। भुवंतय इति॥
भुवं तनोतीति भुवंतिः तस्मै वरिवोधनं तस्य कर्त्ता वरिवस्कृत् स एव वारिवस्कृतः। तस्मै रुद्राय नमो
स्तु ओषधीनां ग्राम्यारण्यानां पालकाय नमोस्तु। द्वादशं यजुराह। उच्चैर्घोषायेति। युद्धकाले उच्छ्रितो
घोषो ध्वनिर्यस्यासौ उच्चैर्घोषः आक्रंदयन् वैरिणां चोदयिता तस्मै रुद्राय नमोस्तु। पत्तीनां पाद
चारिणां योधाः पत्तिशब्दवाच्याः। तेषां पालकाय नमोस्तु। त्रयोदशं यजुराह। कृत्स्नवीतायेति। कृत्स्नं
सैन्यं वीतं वेष्टितं येनासौ कृत्स्नवीतः पलायमानानां परकीयसैन्यानां पृष्ठतो गच्छन् धावन् तस्मै नमो
स्तु सत्वनः सात्विकाः शरणागतास्तेषां पालकाय नमोस्तु॥ इति सायनाचार्यविरचिते रुद्रभाष्ये द्विती
योनुवाकः॥२॥ द्वितीयेनुवाके उभयतो नमस्काराणि कानिचिद्यजूंषि उक्तानि। अथापराणि तथावि
धान्येव तृतीये अस्पृष्टार्थानि द्वादश यजूंष्याह। नमः सहमानायेति। तत्र प्रथमं यजुः सहमानाविरो
धिनो अभिभवन् नितरां विध्यतीति निव्याधी तादृशाय रुद्राय नमः। आसमंताद्व्याध्यंतीति आ

रांविद

Indira Gandhi National Centre for the Arts

व्याधिन्यः। शूराः सेनास्तासां पालकाय नमः। द्वितीयं यजुः ककुभायेति। ककुत्सदृशाय प्रधानभूतायेत्यर्थः
निषंगी खड्गहस्तः तस्मै नमः। स्तेना गुप्तचोराः तेषां पालकाय नमः। रुद्रो हि लीलया तत्तद्वेषं धत्ते। यद्वा
तस्य सर्वजगदात्मकत्वात् ये यत्र यथा वर्तंते ते तत्र तथा रुद्ररूपेण रुद्र एव वर्तते इति रुद्रस्य सा
र्वात्म्यमनुसंधातुं मंत्रैरेवमुच्यते स्तेनादिशरीरेषु रुद्रो द्वेधा वर्तते। जीवरूपेणेश्वररूपेण च तत्र च
यज्जीवरूपं तत्तु स्तेनादिशब्दानां वाच्योर्थः स एव शास्त्रेषु निंद्यः यत्तु ईश्वररूपं तत्तु स्तेनादिशब्दैरुप
लक्ष्यते तदनुसंधानं पापक्षयहेतुत्वेन परमपुरुषार्थ इति लक्ष्यार्थविवक्षया मंत्रेषु लौकिकाः शब्दाः
प्रयुज्यंते इति द्रष्टव्यं। उपलक्ष्यकवाच्यार्थद्वारेण लक्ष्यार्थो मुग्धैरपि सहसावबोद्धुं शक्यते। तथा शा
खाग्रे चंद्र इत्यत्र तस्मात् लक्ष्यार्थस्यैव विवक्षायामपि सुखावबोधहेतुत्वेन मुख्यार्थवाचकाः शब्दाः
प्रयोक्तव्याः। तृतीयं यजुः निषंगिण इति। धनुषि संधातुं हस्ते धृतो बाणो निषंगी शराः पृष्ठबद्धो बा
णधार इषुधिः। तदुभययुक्ताय नमः। तस्कराः प्रकटचोरास्तेषां पालकाय नमः। चतुर्थं० वंचत इति

स्वामिन आप्तो भूत्वा तदीयक्रयविक्रयादिव्यवहारेषु यत्र क्वापि किंचित् द्रव्यापहारो वंचनं सर्वेष्व
पि व्यवहारेषु अपहारः परिवंचनं तदुभयरूपाय नमः। गुप्तचोरा द्विविधाः। दूरादागत्य रात्रावज्ञाताः
संतः कपाटोद्घाटनेन ये द्रव्यापहर्तारस्ते स्तेनाः स्वकीया एव भूत्वा रात्रावहनि वा अन्यैरज्ञाताः सं
तोपहर्तारो [illegible] ये ते स्तायवः तेषां तायूनां पालकाय नमः। पंचममाह। निचेरव इति। स्वामिगृह
वं कदापहरिष्यामीत्यनया बुद्ध्या सावधानो निरंतरं चरणशीलो निचेरुः। परितः आपणवाटिका
दावपहारेच्छया चरणशीलः परिचरः। तदुभयरूपाय नमः। मार्गगं तु द्रव्यापहारेणाबाधितुं निरंत
रमरण्य एव वर्तमानाश्चोराः अरण्याः तेषां पालकाय नमः। षष्ठमाह॥ सृकाविभ्य इति सृकुशब्दो वि
ज्रवाची तेन स्वशरीरमवंति रक्षंतीति सृकाविनः। प्राणिनो हंतुमिच्छंतः चोरा जिघांसंतः तदुभ
यरूपाय नमः। कृषिकाः संतः स्वामिधान्यापहर्तारो मुष्णंतस्तेषां पालकाय नमः। सप्तमं०। असि
मद्भ्य इति। असिमंतः खड्गधारिणः चोराः ये रात्रौ चरंतो वीथ्यां निर्गतान् प्राणिनो बाधमानाश्चो
रा नक्तंचरंतस्तदुभयरूपाय नमः हत्वैवापहरंतः प्रकृंतास्तेषां पालकाय नमः। अष्टमं०। उष्ण

षणा इति। शिरोवेष्टनवानुष्णीषी। ग्रामं जनं वा दुष्णीषेण शिरो वेष्ट्य पिहितात्मा मध्ये प्रविश्य वर्त्तमा
नश्चोर उष्णीषी। गिरौ काष्ठादिसंपादकानां वस्त्रादिकमपहर्त्तुं चरतीति गिरिचरः। तदुभयरूपा
य नमः। कुं भूमिं गृहक्षेत्ररूपां लुंचंतीति अपहरंतीति कुलुंचाः तेषां पालकाय नमः। नवमं। इषुम
द्भ्य इति। भीषयितुं हस्ते बाणधारिण इषुमंतः तथा भीषयितुं हस्ते धनुर्धारिणो धन्वाविनः। तदुभ
यरूप हे रुद्र युष्मभ्यं नम इति विशेषणद्वयेन वाक्यं भेत्तुं द्विर्नमस्कारः। दशमं। आतन्वानेभ्य इति
। धनुषि ज्यामारोपयंतः आतन्वानाः तद्रूपेभ्यो युष्मभ्यं नमः। धनुषि बाणं संदधानाः प्रतिदधानाः
तद्रूपेभ्यो युष्मभ्यं नमः। एकादशः। आयच्छद्भ्य इति। ज्याविकर्षणं कुर्वंतः आयच्छंतो बाणं मुंचंतो
विसृजंतः। शेषं सर्वत्र पूर्ववद्व्याख्येयं। द्वादशं। अस्यद्भ्य इति। मुक्तस्य बाणस्य लक्ष्यपर्यंतं गम
नमसनं तस्य कर्त्तारोऽस्यंतः। लक्ष्यसमीपगतस्य बाणस्य लक्ष्ये प्रवेशो वेधः। तस्य कर्त्तारो विध्यं
तः। अथ त्रयोदशं यजुरारभ्य सप्तदशयजुःपर्यंतानि स्पष्टार्थानि यजूंष्याह। नम आसीनेभ्य इ
त्यादि। इति सायनाचार्य विरचिते रुद्रभाष्ये तृतीयोनुवाकः॥३॥ तृतीयानुवाके यान्युभयतो न ८

मस्काराणि यजूंष्युक्तानि तेभ्योऽन्यानि कानिचिदुभयतो नमस्काराणि यजूंषि चतुर्थेभिधीयंते। तत्र न
म आव्याधिनीभ्य इत्यादि। आसमंताद्वेद्धुं शक्ताः स्त्रीमूर्त्तयः आव्याधिन्यः।। विशेषेण वेद्धुं शक्ताः वि
विध्यंत्यः ताभ्यो नमः। उत्कृष्टं द्वितीयं यजुः। उगणाभ्य इति गणरूपाः सप्तमातृकाद्याः स्त्रियः उगणाः
हिंसितुं समर्थाः। दुर्गाद्या दुर्गदेवतास्तृंहत्यः ताभ्यो नमः। तृतीयं यजुः। गृत्सेभ्य इति गर्द्धनशीला गृत्साः
विषयलंपटा इत्यर्थः तेषां पालकाः गृत्सपतयस्तेभ्यो नमः। चतुर्थं यजुः। व्रातेभ्य इति। नानाजातीयानां
संघा व्राताः तेषां पालकाः व्रातपतयः तेभ्यो नमः। पंचमं। गणेभ्य इति। देवस्यानुचरा भूतविशेषगणाः
तेषां पालकाः गणपतयस्तेभ्यो नमः। षष्ठं। विरूपेभ्य इति। विरूपाः विकृतरूपाः नग्नमुंडादयः। विश्व
रूपाः तुरंगवक्त्रादिनानाविधरूपधारिणो भृत्याः तेभ्यो नमः। सप्तमं। महद्भ्य इति अणिमाद्यैश्वर्यो
पेता महांतः तद्रहिताः क्षुल्लकास्तेभ्यो नमः। अष्टमं। रथिभ्य इति। रथमारूढा रथिनः। तद्रहिता अ
रथास्तेभ्यो नमः। नवममारभ्य सप्तदशपर्यंतानि स्पष्टार्थानि यजूंष्याह। नमो रथेभ्य इत्यादि। पुंजि
पुंजानां घातुकाः पुंजिष्ठाः मत्स्यघातिनो निषादास्तेभ्यो नमः। श्वभ्यः शुनां गलेषु बद्धानां पाशानां धा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रक्षाः स्वपतयः। अत्र द्वितीयानुवाके लीलार्थं देवतामूर्त्तिप्राधान्येन स्तोतुं प्रवृत्तः। तृतीयानुवाकश्चोरमूर्त्तिप्रा-
धान्येन। चतुर्थोनुवाको नानाजातिप्राधान्येनेति भावो द्रष्टव्यः॥ इति रुद्रभाष्ये चतुर्थोनुवाकः॥४॥ चतुर्थेनु-
वाके उभयतो नमस्काराणि यजूंषि समापितानि। अथ पंचममारभ्य नवमांतेष्वनुवाकेषु नमस्कारोपक्रमाण्ये-
व यजूंष्याम्नायंते। तत्र पंचमानुवाके प्रथमं यजुरारभ्य पंचदशयजूंष्याह। नमो भवाय चेत्यादि। भवंति प्राणि-
नो यस्मादिति भवः। रुत् रोदनहेतुभूतं दुःखं द्रावयतीति रुद्रः। शृणोति हिनस्ति पापमिति शर्वः। पशुन्म-
मानज्ञानिनः पुरुषान् पालयतीति पशुपतिः। कालकूटधारणेन नीलवर्णा ग्रीवैकदेशो यस्य असौ नी-
लग्रीवः। शितिः श्वेतवर्णो अवशिष्टः कंठदेशो यस्यासौ शितिकंठः। कपर्दो जटाजूटो यस्यास्तीति कपर्द्दी।
मुंडितकेशो व्युप्तकेशः। पाशुपतादिवेषेण कपर्द्दित्वं। यत्यादिवेषेण मुंडितकेशत्वं। इंद्रवेषेण सहस्राक्षत्वं। स-
हस्रभुजावतारत्वेन शतसंख्याके धन्विभिर्युक्तत्वं। गिरौ कैलासे शेते तिष्ठतीति गिरिशः। विष्णुमूर्त्तिधारी शि-
पिविष्टः। विष्णुः शिपिविष्ट इति श्रुतेः। मेघरूपेणात्यंतं वर्षयिता मीढुष्टमः। बाणधारकः इषुमान्। शरीरे ऽल्पप्र-
माणत्वं ह्रस्वत्वं। अंगुल्याद्यवयवसंकोचो वामनत्वं। आकारेण प्रौढो बृहत्। गुणैः समृद्धो वर्षीयान्। वय-

साधिको वृद्धः। सम्यक् स्तुतिभिर्वर्द्धितः संवृधा। जगदुत्पत्तेः पूर्वमवस्थितो ऽग्रियः। सभायां मुख्यः प्रथमः।
आशुर्व्यापी। आजि शीघ्रगमनकुशलः। शीघ्रियः शीघ्रगामी। शीभशब्द उदकप्रवाहवाची तत्रावस्थितः शीभ्यः।
ऊर्मिस्तरंगः तदन्वितः ऊर्म्यः। अवस्वने ध्वनिरहितस्थिरजले अवस्थितो अवस्वन्यः। स्रोतसि प्रवाहे स्थितः
स्रोतस्यः। द्वीपे मध्यवर्त्तिभूमौ स्थितो द्वीप्यः। अत्रैकस्मिन्नपि यजुषि चतुर्थ्यंताभ्यां पदाभ्यां नमःशब्दं पृथगन्वे-
तुं समुच्चयार्थौ चकारौ पठितौ॥ इति सायनाचार्यविरचिते पंचमोनुवाकः। पंचमेनुवाके कानिचिदन्य-
तरतो नमस्काराणि यजूंष्युक्तानि। षष्ठे तथाविधान्येवान्यानि कानिचिद्यजूंष्युच्यंते। तत्र विद्यमानानि
पंचदशयजूंष्याह। नमो ज्येष्ठाय चेत्यादि। विद्यैश्वर्यादिभिरधिको ज्येष्ठः। अल्पः कनिष्ठः। पूर्वं जगदा-
दौ हिरण्यगर्भरूपेणोत्पन्नः पूर्वजः। अपरस्मिन् जगदवसानकाले संहर्त्तुं कालाग्न्यादिरूपेणोत्पन्नः
अपरजः। मध्यकाले देवतिर्यगादिरूपेणोत्पन्नो मध्यमः। अपगल्भो ऽप्ररूढेंद्रियो बालः। जघने गवा-
दीनां पश्चाद्भागे वत्सादिरूपेण भवो जघन्यः। बुध्न्यः वृक्षादीनां मूलशाखादिरूपेणोत्पन्नो बुध्नियः।
उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सह वर्त्तत इति सोभ्यो मनुष्यलोकः। अत एवाथर्वणिका आमनंति। पुण्येन

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पुण्यंलोकंनयंतिपापेनपापंउभाभ्यांमनुष्यलोकमिति।तत्रभवःसोभ्यः।प्रतिसरोविवाहादौहस्तेधा
र्यमाणोरक्षाबंधस्तमर्हतीतिप्रतिसर्यः।यमलोकेपापिशिक्षकरूपेणभवोयाम्यः।क्षेमोमोक्षस्तमर्ह
तीतिक्षेम्यः।उर्वरासर्वसस्याढ्याभूमिस्तामर्हतिधान्यविशेषरूपेणेत्युर्वर्यः।खलोधान्यविवेचनदेशस्तम
र्हतिमेध्यादिरूपेणेतिखल्यः।श्लोकावैदिकमंत्राःप्रतिपाद्यत्वेनतत्रभवःश्लोक्यः।अवसानंवेदांतःतत्रप्रतिपा
द्यत्वेनभवोऽवसान्यः।वनेवृक्षादिरूपेणभवोवन्यः।कक्षेतृणादिरूपेणभवःकक्ष्यः।श्रूयतइतिश्रवःशब्दः।प्र
तिश्रवःप्रतिध्वनिः।आशुःशीघ्रगामिनीसेनायस्यासावाशुषेणः।आशुःशीघ्रगामीरथोयस्यासावाशुरथः।
शूरोयुद्धेधैर्यवान्।अवभिंदन्वैरिणांप्रहर्ता।वर्मकंचुकोपेतः।वरूथीरथगुप्त्युपेतः।बिल्मंबिलोपेतं
युद्धेशिरोरक्षकंतदस्यास्तीतिबिल्मी।कवचःशरीररक्षकःसोस्यास्तीतिकवची।श्रुतोवेदेषुप्रसिद्धः।
श्रुतावेदेषुप्रसिद्धासेनायस्यासौश्रुतसेनः॥इतिसायनाचार्यविरचितेरुद्रभाष्येषष्ठोनुवाकः॥६॥ष
ष्ठेनुवाकेयान्यन्यतरतोनमस्काराणियजूंष्युक्तानितेभ्योऽन्यानिकानिचित्सप्तमेऽभिधीयंते।तत्रवि
द्यमानानिषोडशयजूंष्याह॥नमोदुंदुभ्यायेत्यादि।दुंदुभौभेर्यांभवःशब्दोदुंदुभ्यः।आहन्यतेताड्य

तेऽनेनेत्याहननंदुंदुभ्याघातार्थोदंडःतत्रताडनरूपेणोत्पन्नः।आहनन्यः।धृष्णुर्युद्धेऽपलायपरहि
तः।प्रमृशःपरसैन्यवृत्तांतपरामर्शकःदूतस्तद्वृत्तांतज्ञापनकुशलःप्रहितःस्वामिनाप्रेषितःपुरुषः।
निषंगीखड्गयुक्तःइषुधिमान्बाणाधारयुक्तः।तीक्ष्णाइषवोयस्यासौतीक्ष्णेषुः।बहून्यायुधान्य
स्यसंतीत्यायुधी।शोभनमायुधंत्रिशूलरूपंयस्यासौस्वायुधः।शोभनंधनुःपिनाकरूपंयस्यासौसुध
न्वा।स्रुतिःपादसंचारमात्रयोग्यःक्षुद्रमार्गस्तमर्हतीतिस्रुत्यःपदातिः।पंथारथाश्वादिसंचारक्षमःप्रौढो
मार्गस्तमर्हतीतिपथ्यःसेनादिः।कुत्सितमदतिजलमत्रेतिकाटोल्पप्रवाहयोग्यःकुप्रदेशस्तत्रज
लरूपेणभवःकाट्यः।यस्मिन्प्रदेशेपर्वताग्राज्जलंन्यग्भावेनपततिप्रदेशोनीपःतमर्हतिजलरूपेणा
वस्थितोनीप्यः।सूदःकर्दमप्रदेशःतत्रत्यजलरूपःसूद्यः।सरःप्रसिद्धंतत्रत्यजलरूपःसरस्यः।नदीजल
गतजलरूपोनाद्यः।अल्पसरोवैशंतःतत्रत्यजलरूपोवैशंत्यः।कूपस्थजलरूपःकूप्यः।अवटस्थजल
रूपःअवट्यः।वर्षजलरूपोवर्ष्यः।वर्षनिरपेक्ष्यःसमुद्रादिजलरूपेणावर्ष्यः।मेघेष्ववस्थितोमेघ्यः।वि
द्युतासहचरितोविद्युत्यः।ईध्रंनिर्मलत्वेनदीप्यमानंशारदभ्रंतत्रभवःईध्रियः।आतपेनसहवृष्टःआ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तप्यः। यातेनसह वृक्षोवासः। रिषंति विनश्यंति भूतान्यत्रेति रेष्मः प्रलयकालस्तत्र भवः। शर्करापाषा
णादिसहितोवृष्टिजलविशेषोरैष्मियः। वस्तुधनेन वाष्पादिपदार्थरूपंतत्रतत्कार्यरूपेणावस्थितोवा
स्तव्यः। गृहनिर्माणार्थमिरिवास्तुतत्रालंकोवास्तुयः॥ इतिसायनाचार्यविरचितेरुद्रभाष्येसप्तमो
नुवाकः॥७॥ सप्तमेनुवाकेयानियम जूंषि अन्यतोनमस्काराणितेभ्योन्यानितादृशानि अष्टमेसप्त
दृशयजूंष्याह। नमःसोमायेत्यादि। उमयासहवर्त्ततइतिसोमः रुतंरोदनद्रावयतिहे तुंदुःखंद्रावयतिवि
नाशयतीतिरुद्रः। आदित्यरूपेणोदयकालेत्यंतरक्तस्ताम्रः। उदयादूर्ध्वईषद्रक्तोरुणः। शंसुखंग
मयतिप्रापयतीतिशंगः। पशूनांपालयिताप्रशुपतिः। विरोधिनांनाशयितुंक्रोधयुक्तउग्रः। दर्शनमात्रे
ण विरोधिनांभयहेतुर्भीमः। अग्रेपुरतोवधोस्यइत्यग्रेवधः। एवंदूरेवधः। पुरतोदूरेवावर्त्तमानंविरो
धिनमनायासेनैवहंतीत्यर्थः। लोकेपियोयत्रविरोधिनंहंति तत्रतद्रूपेणायमेवहंतिइतिहंता अतए
वेश्वरेणार्जुनंप्रत्युक्तं। मयैवैतेनिहताः पूर्वमेवनिमित्तमात्रंभवसव्यसाचिन् इतिसंहारकालेऽतिशये
नसर्वेषांहंताहनीयान्। हरितवर्णानिकेशसदृशानिपर्णानियेषांतेहरिकेशास्तथाविधानेकवृक्षाः

कल्पतरुप्रभृतयस्तद्रूपोयंरुद्रइत्यर्थः। तारःप्रणवप्रतिपाद्यः। शंसुखंभावयतिउत्पादयतीतिशंभुः। मयः
सुखंभावयतीतिमयोभूः। एकंविषयसुखमपरंमोक्षसुखमितितयोर्विवेकः। पित्रादिरूपेणशंलौकि
कसुखंकरोतीतिशंकरः। आचार्यशास्त्ररूपेणमयोमोक्षसुखंकरोतीतिमयस्करः। मोक्षोत्सुखकारित्व
मेताभ्यांपदाभ्यामुक्तं। एतत्सुखेनकारयितृत्वंपूर्वाभ्यांपदाभ्यामितिविवेकः। शिवःकल्याणरूपःस्वयंनि
ष्कल्मषइ[redacted]त्यर्थः। अतिशयेनशिवःशिवतरः। स्वभक्तानपिनिष्कल्मषान्करोतीत्यर्थः। तीर्थे
प्रयागेसन्निहितस्तीर्थ्यः। कूलेनदीतीरेप्रतिष्ठापित[redacted]लिंगरूपेणावतिष्ठतेइतिकूल्यः। पारेसंसार
समुद्रस्यपरतीरेतिष्ठतीतिपार्यः। मुमुक्षुभिर्ध्येयत्वेनावतिष्ठतीत्यवार्यः। प्रकृष्टेनमंत्रजपादिनानारूपे
णपातकतारणहेतुःप्रतरणः तत्वज्ञानरूपेणरुत्स्नसंसारोत्तारणहेतुरुत्तरणः। संभवस्यपिसंसारोत्तरणे
हेतौतत्त्वज्ञानेतदुपेक्ष्यकाम्यकर्मानुष्ठानेनसंसारेपुनरागमनमातारः तमर्हतीत्यातार्यः। काम्यफलप्रदइ
त्यर्थः। अलंसंपूर्णंयथाभवतितथाकर्मफलमत्तीत्यलादो जीवः। तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्तीतिश्रुतेः।
तस्यप्रेरकत्वेनतत्संबंधित्वा[redacted]दलाद्यः। शष्पंबालतृणंगंगातीरादावुत्पन्नंकुशांकुरादितदर्हतीतिशष्प्यः
द्वासुपर्णासयुजासखायासमानंवृक्षंपरिषस्वजाते। तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीति॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नदीमध्यगतजे नमर्दतीति नित्यु: । सिकतामर्दतीति सिकता: । प्रवाहमर्दतीति प्रवाह: । पुलम: श्व [illegible]
स्तना दितस्यौनितिरं योगं मधारि वर्ज्य तनदूप इति चतुर्णां शब्दानां नामानि [illegible] ॥ भद्र मिमानि नानावि
रचितेन द्वाभ्यो भूमिनुवाक: । ८ ॥ अथ मनुवाकेषामध्यातरानाम स्थानानि चतुर्दशकानि तेभ्यो न्यानि
यमेव कोन त्रिंशति संख्याका नियम श्च्याह ॥ तत्र इति स्यात्र्यायास्यादि [illegible] पुरं नत्रभ यद्दिश: [illegible]
वा कुमि: ये दितो मार्गस्तत्र भव: प्रपन्न: । कुत्सिता भूदा [illegible] प्रदेशो नाइ: [illegible] प्रदेशे
[illegible] ल: । स्वपतो भिवा म योम्या दे [illegible] कपर्दी जरा [illegible] नाम्नो पुरतालिद तीति पुलमि: । ग वी
स्थाने गो भूं तत्र भवो गोष्ठ: । गर्हे भवो [illegible] नन्दे दुग्धा शामान [illegible] । गोष्ठा गौ दे भवो गोष्ठ: । कुसि
क तमटमिकं टंलनादि पूर्णतया दु: प्रवेश [illegible] मानो नीति दुर्गम: । [illegible] विशेष: कादम्बत्र भव: कादु: । गद
रे विद्यमे गिरि गुहादानि दृती तिगा दुरेव: । दृदे अगाधे जले पु भवो दृद्य: । नित्य नीहार तन्न तन्त्र भवो
नित्य: । पांशुपु परमाणु अवस्थित: पौंसवः । र ऊमि स्यशायां धूल्याम वस्थितो र जस्य: । भुक्ति पु काद
पु भव: शुल्क: । इति मा दृ तत्र भवो दृषिय: । नुष्यते [illegible] कमस्मिन् [illegible] कठिनमर्दे शा [illegible] न

वाल्मीक्य: । उलपा [illegible] आस्ननादय [illegible] भवु उलप्य: । पुर्व्यां पृथिव्यां भवु उर्व्य: । श्रो भ ना [illegible]
[illegible] भव: मर्म: । पर्णि भव: पर्ण्य: [illegible] नां पार्णे तामं पान: पर्ण्य [illegible] भव: पाशि [illegible] । अप गु
रमा [illegible] अ [illegible] आसिवदनी [illegible] दयन् । [illegible] नदयन् । [illegible]
[illegible] लिकारिका: । सुदा [illegible] वनाए: नेतदेवा [illegible] दय भंता: मर्या देवप्रिय तान् । [illegible]
नम: । [illegible] विपरी [illegible] का: । करादिसपर: हि, ना [illegible] । [illegible]
चका: । आ मम [illegible] पापं [illegible] आनिर्हता: । [illegible] । पंचमा
नुवाकमार भ्यानवमांतर [illegible] अनुवाक पुरा न्यातरतोनमस्कारा [illegible] । अहिता [illegible]
[illegible] अनुवाक [illegible]
[illegible] प्रायेण [illegible] । एकैकोनुवाक एकैको मंत्र [illegible]
[illegible] ॥ इति [illegible] नवमोनुवाक: । १० ॥ द्वितीय [illegible]
[illegible] नियम [illegible] अन्यातरतोनम स्कारा [illegible] । [illegible]

मंत्रा उच्यंते। तत्र प्रथमामृचमाह। द्राप इत्यादि। द्रापयति कुत्सितां गतिं प्रापयतीति द्रापिः। पापिनो नरके क्ले-
शयतीत्यर्थः। अंधोन्नं तस्य पतिः पालकः। भक्तानामन्नं पालयतीत्यर्थः। दरिद्रत् अकिंचनः स्वयं विरक्त इत्य-
र्थः। कंठे नीलोन्यत्र लोहित इति नीललोहितः। एतैः शब्दैः संबोध्यमान हे रुद्र एषामस्मदीयानां पुरुषाणां पु-
त्रपौत्रादीनां एषामस्मदीयानां पशूनां गोमहिष्यादीनां च सम्बन्धं माभेः मा भीषय। एषामुक्तानां मध्ये वा म-
ध्ये किंचन एकमपि वस्तु मारः मा गच्छतु मा विनश्यत्वित्यर्थः। मीमा। आममत् मैव रुग्णा भूत्। द्वितीयामाह
या त इत्यादि। हे रुद्र ते त्वदीया शांता तनूः या विद्यते तया अस्मान् जीवसे जीवयितुं मृडय सुखय।
कथं तस्याः शिवत्वमिति तदुच्यते यस्मादेवं विश्वाह भेषजी सर्वेष्वहःसु रोगदारिद्र्यादेर्भेषधवद्विनाश-
हेतुः। तस्माच्छिवा। किंच यस्य रुद्रस्य तादात्म्यप्राप्तये भेषजी औषधरूपा। ज्ञानप्रदानेन जन्ममरणादि-
दुःखं निवारयति तस्मादप्येषा शिवा॥२॥ तृतीयामाह इमामित्यादि। यथा येन प्रकारेण नोस्मदीय-
द्विपदे पुत्रपौत्रादिरूपाय मनुष्याय चतुष्पदे गोमहिष्यादिरूपाय शं वै शमसत् सुखं स्यात्। किंच अस्मिन्
ग्रामे सर्वं प्राणिजातं पुष्टं सुखपूर्णं अनातुरं उपद्रवरहितं च यथा भवेत्तथा वयं रुद्राय उग्राय इमां म- १३

तिं पूजाध्यानादिविषयां बुद्धिं प्रभरामहे। प्रकर्षेण पोषयामः। कीदृशाय रुद्राय तवसे बलयुक्ताय। अ-
स्मदपेक्षितं कर्तुं समर्थायेत्यर्थः। कपर्दिने जटाबंधयुक्ताय तापसवेषायेत्यर्थः। क्षयद्वीराय क्षी-
यमाणप्रतिपक्षिपुरुषाय पापविनाशहेतव इत्यर्थः॥३॥ चतुर्थीमाह। मृडा न इत्यादि। हे रुद्र नोस्मा-
न् मृड इहलोके सुखय। उत अपि च नोस्माकं परलोकेपि मयः सुखं कृधि कुरु क्षयद्वीराय क्षपितास्म-
दीयपापाय ते तुभ्यं नमसा नमस्कारेण विधेम परिचरेम। पिता पालकः सर्वप्राणिनां प्रजापतिः शं च सु- म
खं च यो अस्य दुःखपृथक्भावं च यदायजेय किंचित्संपादितवान् तत्सर्वं वयं हे रुद्र तव प्रणीतौ प्रणये स्ने-
हातिशये सति अश्याम प्राप्नुयाम॥४॥ पंचमीमाह। मा न इत्यादि। हे रुद्र नोस्मदीयं महांतं पुरुषं स्थ-
विरं मा रीरिषः मा हिंसीः। उत अपि च नोस्मदीयमर्भकं बालं मा रीरिषः। किंच नोस्मदीयं उक्षंतं सेच-
न समर्थं मा रीरिषः। उत अपि च नोस्मदीयमुक्षितं गर्भस्थं पुरुषं मा रीरिषः। नोस्मदीयं पितरं मा वधीः
उत अपि च मातरं मा वधीः। नोस्मदीयाः प्रियास्तनुवः शरीराणि मा रीरिषः॥५॥ षष्ठीमाह। मानस्तोक इ-
त्यादि। हे रुद्र नोस्मदीये तोके अपत्यमात्रे तनये विशेषतः पुत्रे मा रीरिषः मा हिंसीः निःपीडां कुरु। नो

द्रु०

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्मदीये आयुषि मा रीरिषः। नोस्मदीयेषु गोषु मा रीरिषः। नोस्मदीयेष्व अश्वेषु। भामितः क्रुद्धः सन् नोस्म
दीयान् वीरान् भृत्यान् मा वधीः। वयं हविष्मंतो हविर्युक्ताः ते तुभ्यं नमसा नमस्कारेण विधेम परिचरेम॥६॥
सप्तमीमाह। आरात्ते इत्यादि। गोघ्ने गोघ्नस्य पुरुषघ्ने पुत्रपौत्रादिपुरुषघ्नस्य क्षयद्वीराय क्षपितभृत्यस्य
ते तव योग्यं स्वरूपं आरात् अस्तु दूरे तिष्ठतु। यत्तु सुम्नं त्वदीयं सुखकरं तदस्मे अस्माकमस्तु। घोरान्या शिवान्ये
ति। यच्छ्रुती रुद्रस्य युक्तं तयोर्मध्ये घोरं शरीरं दूरे गच्छतु शिवं शरीरमत्रागच्छत्वित्यर्थः। किंच नोस्मान् रक्ष सर्व
तः पालय। किंच हे देव अधि ब्रूहि। अधिकं वद। अपि च द्विवर्हाः द्वयोर्लोकयोर्वर्द्धयिता त्वं शर्म यच्छ सु
खं देहि॥७॥ अष्टमीमाह। स्तुहीत्यादि। हे मदीयं वचो रुद्रं स्तुहि। कीदृशं। गर्त्तसदं गर्त्तसदृशे हृदयपुंड
रीके सर्वदा तिष्ठन्तं। ईश्वरः सर्वभूतानामित्यादिस्मृतेः। युवानं नित्यतरुणं। उपहत्नुम् उग्रं प्रलयकाले स
र्वं जगत्संहर्त्तुं उग्ररूपधारिणं तत्र दृष्टांतः भीमं मृगं न भयंकरं सिंहमिव यथा गजादिविदारणयो
ग्यः सिंहो भवति तद्वत्। हे रुद्र स्तवानो अस्माभिः स्तूयमानः जरित्रे जरणशीले हीने क्षीयमाणे अस्मच्छ
रीरे मृड सुखं कुरु। ते त्वदीयाः सेनाः अस्मदन्यं वैरिणं निवपंतु विनाशयंतु॥८॥ नवमीमाह। परिणह

त्यादि। हन्यते अनयेति हेतिः। आयुधं रुद्रस्य हेतिर्नोस्मान् परिवृणक्तु। परितो वर्जितान् करोतु। कदाचि
दपि मा हिंसीदित्यर्थः। त्वेषस्य क्रोधोज्वलितस्य अघायोः। अघं पापं प्रतिगच्छतो रुद्रस्य या दुर्मतिः दुर्म
नुग्रहबुद्धिः साप्यस्मान् परिवृणक्तु। स्थिरा विरोधिविनाशाय या दुर्मतिस्तां मघवद्भ्यो हविर्लक्षणा
न्नयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यः सकाशादवतनुष्व। अवततामपनीतां कुरु हे मीढुः कामाभिवर्षक त्तोकाय अस्म
त्पुत्राय तनयाय तदीयपुत्राय च मृडय सुखं देहि॥९॥ दशमीमाह। मीढुष्टमेत्यादि। हे मीढुष्टम। अति
शयेन सेचक। कामाभिवर्षक। हे शिवतम। अतिशयेन शांतस्वरूप नोस्मान् प्रति शिवः शांतः सुमनाः सौम
नस्येन स्नेहेन युक्तश्च भव। आयुधं। त्रिशूलादिकं परमे अत्युन्नते वृक्षे वटाश्वत्थादेरुपरि निधाय यथास्मा
भिर्न दृश्यते तथावस्थाप्य कृत्तिं वसानो व्याघ्रचर्ममात्रं परिदधान आचर अस्मदाभिमुख्येनागच्छ। आ
गच्छन्नपि पिनाकं बिभ्रत् भूषणार्थं धनुर्मात्रं हस्ते धारयन् ज्याबाणादिकं परित्यज्यागहि। आगच्छ। ए
कादशीमाह। विकिरित्यादि। कीर्यंते भक्तानां सन्निधौ बहुधा प्रक्षिप्यंते इति किरयो धनानि तानि ददातीति
किरिदः। विशेषेण किरिदः विकिरिदः। विलोहितो लोहत्वरहितः। श्वेत इत्यर्थः। अतएव मांत्रिकाः पंचा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

क्षरध्यानं स्मरन्ति। ध्येयो मुक्तापरागामृतरसकलिताद्रिप्रभ इति। यद्वा विशेषेण लोहितो लोहितः। अत
एवाष्टाक्षरध्याने स्मरंति। कांचनाभो ध्येयः पद्मासनस्थ इति भगवान् षड्गुणसंपन्नः। भगशब्दस्य षड्गुण
वाचित्वं स्मर्यते। ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा॥ इति।
प्रकारांतरेण स्मर्यते। उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिं। वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति॥
इति यथोक्तविशेषणविशिष्ट हे रुद्र ते तुभ्यं नमोस्तु। ते तव सहस्रं सहस्रसंख्याका हेतयो यान्यायुधानि सं
ति ताः सर्वा अस्मदन्यं विरोधिनं निवपंतु विनाशयंतु॥१४॥ द्वादशीमाह। सहस्राणि सहस्रधेत्यादि। हे रु
द्र तव बाह्वोर्हस्तयोर्हेतयः सहस्रधा सहस्रप्रकाराः सहस्राणि सहस्रसंख्याकाः। विद्यंते धनुः खड्गत्रिशू
लमित्येवं जातिभेदेन सहस्रप्रकारत्वं एकैकस्यां जातौ बहवः सहस्रसंख्याकाः। हे भगवः षड्गुणोपेतत्वं
ईशानः समर्थः सन् तासां हेतीनां मुखानि शल्यानि पराचीना कृधि अस्मत्तः पराङ्मुखानि कुरु॥ इति
सायनाचार्यविरचिते रुद्रभाष्ये दशमोऽनुवाकः॥१०॥ दशमेऽनुवाके रूपाः केचिन्न चाउक्ताः अथैकाद
शे शिष्टानि यजूंषि चोच्यंते। तत्रादौ दशसंख्याकानृचस्तासु प्रथमामाह। सहस्राणीत्यादि। भूम्यामधि २५

भूमेरुपरि ये रुद्राः सहस्रशः सहस्रप्रकाराः सहस्राणि सहस्रसंख्याः संति। सहस्रश इति आवृत्तिः। वि
मथ नायकप्रमथ[illegible]शैलादादयो जातिभेदाः। ते सर्वे पि रुद्रविशेषास्तथाप्येकस्यां जातौ बहुभिः सहस्रैः सं
ख्याता मूर्तिविशेषास्तेषां सर्वेषां धन्वानि धन्वानि सहस्रयोजने अस्मत्तः सहस्रयोजनव्यवहिते देशे
अवतन्मसि। अवततज्याकानि स्थापयिष्यामः॥१॥ द्वितीयामाह। अस्मिन्नित्यादि। अस्मिन् दृश्य
माने महत्यर्णवे महासमुद्रसदृशे प्रौढेंतरिक्षेऽधिश्रित्य वर्त्तमाना भवा रुद्रमूर्त्तयो याः संति ते षां
सहस्रयोजन इत्याद्युत्तरार्द्धं द्वितीयादिषु नवमंत्रेषु श्रुतं तदनुषंगद्योतनायैव दशम्यामप्यपि पुनः
पठंति॥२॥ तृतीयामाह। नीलग्रीवा इत्यादि। ग्रीवायामेकस्मिन् प्रदेशे नीलवर्णा नीलग्रीवाः।
प्रदेशांतरे श्वितवर्णाः शितिकंठाः। तादृशाः सर्वा रुद्रमूर्त्तिविशेषाः। अधः क्षमाचराः। भूमेरध
स्तात्पातालेषु संचरंतः संति। तेषामित्यादि पूर्ववत्॥३॥ चतुर्थमाह। नीलग्रीवाः शितिकंठा दिव
मित्यादि। दिवमुपश्रिताः स्वर्गे वर्त्तमानाः॥४॥ पंचमीमाह। य इत्यादि। यथा लोकेष्ववस्थिता रु
द्रास्तथा वृक्षेष्वपि स्थितास्तेषु केचित्सस्पिंजराः सस्पिंजरा वेदव्ललत्वर्णं ते हरित्पिंजरवर्णा नीलग्री
२

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वा॥ केचिन्नीवाद्देवोनीलवर्णोपेताः अपरे पुनर्विलोहिताः। विशेषेण रक्तवर्णाः। ईदृशा ये संति ते
षामित्यादि पूर्ववत्॥ ५॥ षष्ठीमाह॥ ये भूतानामित्यादि॥ भूतशब्देनात्र हति शरीराः संतो मनुष्यो
पद्रवकारिणो गणविशेषा उच्यंते तेषामधिपतयो ये रुद्रास्तेषु केचिद्विशिखा शिरवासो मुंडितमूर्द्धानः। अपरे क
पर्द्दिनो जटाबंधोपेतास्तेषामित्यादि। सप्तमीमाह। ६ ये अन्नेष्वित्यादि। ये रुद्रा अन्नेषु भुज्यमानेषु ग्र
हत्वेनावस्थिताः संतो जनान् विविध्यंति विशेषेण धातुवैषम्यादिना बाधंते। यथापात्रेषु पातव्येषु क्षीरो
दकादिषु ग्रहत्वेनावस्थिताः पिबंतो जनान्विविध्यंति॥ तेषामित्यादि॥ ७॥ अष्टमीमाह। ये पथामित्या
दि। ये रुद्राः पथिरक्षयो न केवलं वैदिकमार्गाणां किंतु सर्वेषां पथां ते च रक्षकाः। ऐलबृदाः। इडमन्नं तस्य
समूह ऐडं एडमेव ऐलं तद्बिभ्रतीत्यैलभृतः ऐलभृत एव ऐलबृदाः। अन्नप्रदानेन पालका इत्यर्थः
ते च यव्युधः योत्यमिश्री भवति विरोधं करोतीति यव्युधः। शत्रुभिः सह युध्यतीति यव्युधः। अस्मदनि
ष्टनिवारका इत्यर्थः। तेषामित्यादि॥ ८॥ नवमीमाह। ये तीर्थानीत्यादि। ये रुद्राः तीर्थानि काशीप्रयागादी
नि रक्षितुं प्रचरंति कीदृशा रुद्राः सृकावंतः। सृकाः क्षुरिकाः हस्ते धार्यमाणाः तीक्ष्णाग्राः आयुधवि २६

शेषास्तद्युक्ताः केचित् अपरे तु निषंगिणः खड्गयुक्ताः तेषामित्यादि॥ ९॥ दशमीमाह। य एतावंत इत्यादि
ये रुद्रा एतावंतश्च सहस्राणि सहस्रश इत्याद्यृग्भिर्यावन्त उक्तास्तावंतोपि भूयांसश्च ततोप्यधिका अन्ये
बहवोपि दिशो वितस्थिरे। सर्वा दिशः प्रविश्य स्थिताः। तेषामित्यादि॥ १०॥ इत्थं दशऋच उक्ताः॥ अथ त्री
णि यजूंष्युच्यंते। नमो रुद्रेभ्य इति। ये रुद्राः पृथिव्यां वर्त्तंते तेष्वपि रुद्रविशेषेषु येषां रुद्रविशेषाणामन्नमि
षवो बाणाः। अपथ्यान्नभक्षणे प्रवर्त्य वा अन्नार्थं चौर्यं कारयित्वा वा ये हिंसंति तान्प्रति हिंसकानां रुद्राणां
अन्नमेवेषवः। तेभ्यः पृथिवीस्थितेभ्योऽन्नबाणकेभ्यश्च रुद्रेभ्यो नमः। तथा ये रुद्रा अंतरिक्षे वर्त्तं
ते तेषामपि येषां वात इषवः। तीव्रेण वायुना रोगानुत्पाद्य हिंसंति तेभ्योऽन्तरिक्षवर्त्तिभ्यो वातेषुभ्यो
रुद्रेभ्यो नमोस्तु। तथा ये रुद्रा द्युलोके वर्त्तंते तेष्वपि येषां रुद्रविशेषाणां वर्षमेवेषवः अतिवृष्ट्यनावृष्टिभ्यां
प्राणिनो हिंसंति तेभ्यो दिविस्थितेभ्यो वर्षेषुभ्यश्च रुद्रेभ्यो नमोस्तु। कीदृशो नमस्कार इति स एव विशिष्यते।
दश प्राचीः प्राङ्मुखत्वेनांजलिकरणे दशांगुलयः प्राग्गा भवन्ति। एवं दक्षिणाद्यास्वपि योज्यं। ई
दृशैरंजलिविशेषैस्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोस्तु। ते रुद्रा नोस्मान्मृडयंतु सुखयंतु। ते वयं नमस्कृतरुद्राः संतो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कुल०म०आ०सं० १४४०८

यं वैरिणं तूष्णीमवस्थितमपि द्विषः यश्च वैरी नोऽस्मान् तूष्णीमवस्थितानपि द्वेष्टि तमुभयविधं वैरिणं हे
रुद्राः वो युष्माकं जंभे विदारिता स्ये दधामि स्थापयामि। अत्र ब्राह्मणं। रुद्रा वा एत इत्याद्यनुवाकः। अत्र विनि
योगसंग्रहः। प्रश्ने तु पंचमे प्रोक्तः शतरुद्रिय होमकः। सभापतिभ्य इत्यंतं एको ... मंत्रः प्रकीर्तितः॥१॥
अवार्यपचत्य तस्तन्नसीत्यंत उत्तरः। नमो रुद्रेभ्य इत्येषु पृथिव्यादि विभेदतः। त्रेधा भिन्नस्ततो होमे ष
ण्मंत्रा इह कीर्तिता इति॥ ॥इति सायनाचार्य विरचिते रुद्रभाष्ये एकादशोऽनुवाकः समाप्तः॥ संख्या ३६३

SARASVATI BHAVANA
BENARES
GOVT. SANSKRIT LIBRARY

१७

Indira Gandhi National
Centre for the Arts